

Cite: Krimer, Borys (2023). Simeina polityka v povoiennykh umovakh: vysnovky dlia Ukrainy [Family Policy in Post-War Countries: Conclusions for Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (54), 3-20. <https://doi.org/10.15407/dse2023.04.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.04.003>

УДК 314.37

JEL Classification: J13, J18

БОРИС КРИМЕР, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Шевченка, 60

E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ORCID 0000-0002-2103-6622

Scopus ID 57190216225

СІМЕЙНА ПОЛІТИКА В ПОВОЄННИХ УМОВАХ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена вивченню досвіду реалізації сімейної політики в країнах, де відбувались воєнні дії на власній території та демографічна поведінка населення характеризується близькими до українських рисами. Актуальність обумовлена існуванням значних викликів для демографічного та соціально-економічного розвитку України, які загострились унаслідок російсько-української війни. Війна посилює депопуляцію на тлі падіння якості життя та збільшує міграційний відтік населення. Сімейна політика має потенціал для пом'якшення демографічних викликів. Вивчення досвіду її реалізації в країнах, що пройшли кризу важкі військові дії на власній території й мають подібне за демографічною поведінкою населення може сприяти формуванню бачення розвитку сімейної політики України. Найбільш співставними визначено випадки воєн та повоєнного відновлення Хорватії й Боснії та Герцеговини.

Метою запропонованої роботи є вивчення досвіду реалізації сімейної політики країн, що пройшли через війну на власній території, а також встановлення зв'язків між розвитком сімейної політики та динамікою народжуваності в цих країнах; й визначення можливостей реалізації їхнього досвіду в Україні. В роботі використано методи: порівняння, узагальнення та індукції, історичної аналогії та системного підходу, критичної оцінки наукових здобутків із відповідної проблематики, елементи графічного аналізу та порівняльно-правового аналізу, абстрактно-логічний метод. Викорис-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

тано масив статистичних індикаторів, сформований за матеріалами Євростату, OECD Family Database, World Bank Open Data, Агенції зі статистики Боснії та Герцеговини, тематичних наукових публікацій. Новизна роботи полягає у доповненні уявлень про можливості й наслідки реалізації сімейної політики в повоєнних умовах, а також про можливості використання в умовах повоєнного відновлення досвіду інших країн. Обґрунтовано, що розвиток сімейної політики країн Європи, які пережили воєнні дії на власній території, відбувався в умовах низького рівня фінансування, більшість запланованих інструментів не були реалізованими, задокументовані цілі щодо показників народжуваності (досить амбітні) досягнуті не були. Повоєнна інтенсивність народжуваності в більш економічно успішній Хорватії після спричинених війною коливань й наступного падіння стабілізувалась на більш високому рівні, ніж у біднішій Боснії та Герцеговині, хоча довоєнна ситуація була протилежною. Для розглянутих країн по сьогодні характерними є низький рівень фінансування сімейної політики, низький рівень охоплення дітей дошкільними закладами, відсутність значних виплат при народженні дитини, труднощі з можливостями матерів на ринку праці, поширення гендерних стереотипів. Розвиток сімейної політики в умовах повоєнного відновлення, в кінцевому рахунку, приводить до спроб комплексного розвитку сімейної політики з акцентом на послуги з догляду за дитиною, поширенням гендерної рівності та сприяння працюючим батькам.

Ключові слова: сімейна політика, соціальна політика, повоєнний розвиток.

Постановка проблеми та актуальність. Російсько-українська війна загострює наявні виклики для демографічного та соціально-економічного розвитку України та створює нові, посилюючи депопуляцію на тлі падіння якості життя та збільшуючи міграційний відтік населення. Тому корисним є вивчення розвитку сімейної політики та її впливу на відтворення населення саме у тих країнах, що пройшли кризь важкі військові дії на власній території.

У період після Другої світової війни воєнні дії вкрай рідко відбувались на територіях країн з близьким до українського, сучасним типом відтворення населення, де вже завершився Перший демографічний перехід, сформувався режим низької народжуваності, розвиваються асоційовані із Другим демографічним переходом зрушення у народжуваності — інтенсивність прямує до наднизького рівня, відбуваються постаріння материнства та трансформації шлюбно-сімейних відносин. В Європі близькою до сучасної була демографічна поведінка населення на охоплених війною територіях періоду розпаду Югославії, й повною мірою це стосується Боснії та Герцеговини й Хорватії, де відбулись значні, жорстокі й тривалі наземні війни. Розвиток подій саме в цих країнах доцільно проаналізувати. Значно меншим був вплив воєнних дій на демографічну поведінку у Північній Македонії та Сербії, зокрема, через їх нетривалість, а у випадку Сербії й через відсутність наземної «фази». Короткочасною також була російсько-грузинська війна в 2008 р. У період після розпаду Югославії Хорватія й Боснія та Герцеговина пережили довгі й важкі війни на власній території, проте згодом їх соціально-економічний розвиток відбувався по-різному,

що створює потенціал вивчення динаміки народжуваності під впливом близьких, але по-різному «успішних» соціально-економічних умов та різної реалізації сімейної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження демографічного розвитку в повоєнний період як Хорватії, так і Боснії та Герцеговини підтверджують існування характерних для багатьох країн Європи викликів — депопуляції та старіння населення, обумовлених низькою народжуваністю й високою смертністю, та загострених міграційним відтоком молоді [1, 2]. Війни спричиняли зниження поточної інтенсивності народжуваності, компенсаційний приріст може бути досить малопомітним (не є чітко вираженим «сплеском»), розтягується в часі й відбувається за рахунок старших вікових груп дітородного віку. Загалом, ефект воєн подібний до ефекту економічної кризи [3].

Розвиток сімейної політики Хорватії, Сербії й, особливо, Боснії та Герцеговини в перші повоєнні роки висвітлено в незначній кількості досліджень, останні десятиліття охоплені краще. Особливо цінним є узагальнююче порівняльне дослідження народжуваності та сімейної політики країн Центральної та Східної Європи, проведене Томашем Фрейкою і Стюартом Бастеном (Tomas Frejka and Stuart Gietel-Basten), яке охопило, зокрема, Хорватію та Сербію. Це дослідження підтвердило, що перебіг процесів народжуваності в Хорватії та Сербії відбувається в руслі загальноєвропейських змін й близький до перебігу процесів в інших країнах регіону. Щодо розвитку сімейної політики, Хорватія та Сербія описуються як країни, що не були спроможні реалізувати власні концепції сімейної політики, насамперед через економічні проблеми [4]. Висновок, що спроби активізації сімейної політики в Хорватії існували, але так і не були повною мірою реалізовані, присутній також у роботі Івана Чіпіна та Надежди Ілієвої (Ivan Čipin and Nadezhda Ilieva) [5]. В публікаціях повоєнних років з Хорватії можна віднайти занепокоєння проблемою депопуляції та обґрунтування демополітичних ініціатив як відповідь на неї [6].

У роботах Томаша Сobotки (Tomas Sobotka) з узагальнення досвіду реалізації сімейної політики значна увага приділена країнам Центральної та Східної Європи й доведено, що широкомасштабне розширення сімейної політики часто має значний короткостроковий вплив на інтенсивність народжуваності та призводить до тимчасових «бебібумів», натомість довгостроковий вплив украй обмежений. Вказано, що комплексні програми, що включають послуги з догляду за дитиною, тривалі сплачувані відпустки й гнучкі умови праці та просування гендерної рівності є більш ефективними, ніж значні за обсягами матеріальні допомоги при народженні [7]. Значні труднощі в дослідженні демографічних процесів у Боснії та Герцеговині й низці інших країн регіону існують через брак достовірних даних, спричинений війнами [8].

Дискусії щодо вдосконалення сімейної політики Хорватії ведуться вже тривалий час. Зокрема, Іванна Добротич (Ivana Dobrotić) у 2013 р. описувала можливості поєднання зайнятості та народження дитини як обмежені й не представлені на порядку денному [9]. В стратегії розвитку сімейної політики до 2030 р. наголошено на потребі створювати можливості поєднання зайнятості та народження дитини й зручного для батьків та дітей соціально-економічного середовища в країні [10].

Дослідження сімейної політики Боснії та Герцеговини повоєнного періоду практично відсутні в наукових роботах. Проте існують дослідження соціальної політики загалом та окремі висновки щодо характерних для сімейної політики інструментів. Так, Ніколіна Обрадовіч (Nikolina Obradović) указує, що соціальну політику Боснії та Герцеговини важко сприймати як щось цілісне, оскільки на залишках довоєнної постсоціалістичної системи сформувались декілька систем соціальної політики в рамках федеративної держави, а також на те, що важливим чинником розвитку та реформ соціальної політики є діяльність міжнародних організацій (ЄС, Світовий банк, UNFPA тощо) [11].

Метою запропонованої роботи є вивчення досвіду реалізації сімейної політики країн, що пройшли через війну на власній території, а також встановлення зв'язків між розвитком сімейної політики та динамікою народжуваності в цих країнах; й визначення можливостей реалізації їхнього досвіду в Україні.

Новизна полягає у доповненні уявлень про можливості й наслідки реалізації сімейної політики в повоєнних умовах та можливості використання в умовах повоєнного відновлення досвіду інших країн.

Методи дослідження. Використано методи: порівняння, узагальнення та індукції, елементи графічного аналізу. Вивчення сімейної політики, її ефективності й можливості застосування в Україні здійснено за допомогою історичної аналогії та системного підходу, критичної оцінки наукових здобутків із відповідної проблематики, було залучено елементи порівняльно-правового аналізу, для формулювання висновків — абстрактно-логічний метод.

Для аналізу розвитку сімейної політики використовуються показники, що відображають найбільш важливі складові даної сфери: рівень видатків на соціальний захист сім'ї та дітей у % від ВВП, рівень охоплення дошкільними закладами дітей віком 0—2 роки та 3—5 років, доступна кількість тижнів відпустки при народженні дитини для матері та для батька та рівень їх оплати, а також еквівалент повністю оплачуваної відпустки в тижнях. Для аналізу інтенсивності народжуваності застосовано сумарний коефіцієнт народжуваності для умовних поколінь.

У роботі використано масив статистичних індикаторів, сформований за матеріалами Євростату (*Eurostat*), ОЕСР (*OECD Family Database*), Сві-

тового Банку (*World Bank Open Data*), Агенції зі статистики Боснії та Герцеговини (*Agency for Statistics of BiH*), тематичних наукових публікацій. Здійснено також огляд двох державних програм з розвитку сімейної політики в Хорватії: «*The National Demographic Development Programme*» 1996 р. та «*The National Population Policy*» 2006 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повоєнний соціально-економічний розвиток Хорватії, Боснії та Герцеговини, Сербії й Північної Македонії, попри їх географічну й історичну близькість, відбувався в помітно різних умовах, що безпосередньо впливало на можливості і напрями розвитку соціальної й сімейної політики. Зокрема, різними були темпи євроінтеграції та, власне, «успішність» соціально-економічного розвитку — Хорватія досягла значно кращих макроекономічних показників та показників людського розвитку.

Хорватія й Боснія та Герцеговина досить близькі між собою за віковою структурою населення, інтенсивністю народжуваності (1,4 та 1,71 дитини на жінку в 1992 р.) та загальною кількістю населення — 4,5 та 4,8 млн відповідно. Подібними є також перебіг демографічних процесів у динаміці — повоєнний демографічний розвиток характеризується депопуляцією, старінням населення (частка людей віком 60 й більше років досягла 25 % у Боснії та Герцеговині й 27 % у Хорватії в 2020 р.), міграційним убутком населення впродовж тривалого часу. Динаміка демографічного розвитку в обох країнах є подібною до аналогічної в Україні в останні десятиліття. Під час війни Боснія та Герцеговина зазнала значно більших втрат населення, ніж Хорватія. Кількість населення в обох країнах є помітно меншою ніж в Україні, відмінності присутні й в характері перебігу багатьох інших пов'язаних з війною процесів (наприклад, обсяги ресурсів, роль релігії, сила втручання міжнародних організацій тощо). Проте в обох країнах мова йде про досить значні сукупності людей, а подібність демографічної поведінки робить дослідження демографічного розвитку та сімейної політики в Хорватії й Боснії та Герцеговині найбільш доречним з усіх наявних прикладів країн, що пережили тривалі війни. В дослідженні Сербія та Північна Македонія згадуються задля «розширення картини світу», як країни, що пережили неспівставні за характером війни, проте населення яких теж досить близьке до українського за демографічною поведінкою.

Незважаючи на те, що 1990-ті роки в Хорватії пройшли під знаком авторитарного й достатньо консервативного правління, на початку двохтисячних країна розпочала стрімке зближення з ЄС й у 2013 р. увійшла до Євросоюзу, поступово інтегруючись в усі структури організації. В той же час євроінтеграція Боснії та Герцеговини відбувалася значно повільніше — тільки у 2022 р. Єврокомісія погодилась надати їй статус кандидата. Тринадцять років у статусі країни-кандидата перебувають також Північна Македонія та Сербія.

За значенням Індексу людського розвитку Хорватія в 2022 р. опинилась на 40-му місці, піднявшись з 2015 р. на 5 позицій, Боснія та Герцеговина ж була тільки на 74-й позиції, Сербія й Північна Македонія — 63 й 78-й відповідно [12]. За значенням показника середньої очікуваної тривалості життя різниця між цими країнами не настільки значна, але Хорватія впродовж останнього десятиліття «випереджає» інші згадані країни на 1,2—2,5 роки тривалості життя, й різниця ця зросла під час епідемії хвороби *Covid-19*, демонструючи кращі спроможності системи охорони здоров'я.

За даними Світового банку, ВВП на душу населення в Хорватії з 2000 по 2008 рр. виріс з 5 до 15 тис. USD, а в 2022 р. становив 18,4 тис. USD. У Боснії та Герцеговині зростання було значно скромнішим — з 1,3 тис. USD у 2000 р. до 4,8 тис. у 2008 р. й 7,6 тис. у 2022 р., практично ідентичні значення показника за ці роки в Північній Македонії, й дещо вищі у Сербії — тут показник виріс з 1,7 тис. у 2001 р. до 7 тис. у 2008 р. й 9,3 тис. у 2022 р. [13].

Хорватія впродовж усього повоєнного періоду мала кращі можливості для реалізації сімейної політики та більш тісно інтегрувалась до ЄС, де, окрім іншого, існують загальні рекомендації для розвитку сімейної політики країн-учасниць. Також країна помітно більше витратила на розвиток сімейної політики, ніж Боснія та Герцеговина та інші згадані вище країни.

Видатки на соціальну підтримку сімей з дітьми у Хорватії можна простежити за даними Євростату з 2008 р., на той момент вони становили 70 % загального рівня Євросоюзу й досить довго знаходились на такому рівні. Проте з 2014 р. почалось зростання й до 2020 р. було досягнуто рівень у 2 % ВВП або 88 % загального для Євросоюзу рівня видатків (рис. 1). Це помітно більше ніж в інших країнах, що пережили воєнні дії в регіоні. Так, Сербія витратила на соціальну підтримку сімей з дітьми близько 1,0—1,2 % від ВВП упродовж усього періоду з 2008 по 2020 роки, а Північна Македонія й Боснія та Герцеговина — менше 1 % відповідно.

Видатки на соціальний захист сімей з дітьми в Боснії та Герцеговині згідно даних Євростату, доступних для періоду з 2013 по 2020 рр., коливались у межах 0,5—0,9 % ВВП, що є вкрай низьким значенням навіть на тлі відносно невисоких видатків сусідньої Сербії, не кажучи вже про Хорватію, Євросоюз загалом (2,5 %) чи лідируючих за цим показником країн (як-от Данія із 3,5 %). Подібний рівень витрат говорить про низьку пріоритетність сфери для країни й вкрай обмежені можливості щодо реалізації поширених у інших країнах Європи інструментів сімейної політики.

Попри обмежене фінансування соціального захисту сімей з дітьми, в Хорватії в перші повоєнні десятиліття приймали програмні документи з метою сприяння народжуваності, які характеризувались досить амбітними цілями. Так, у 1996 р. було прийнято програму демографічного розвитку (*The National Demographic Development Programme*), запропоновані заходи якої можна охарактеризувати як пронаталістські. Документ описує широке

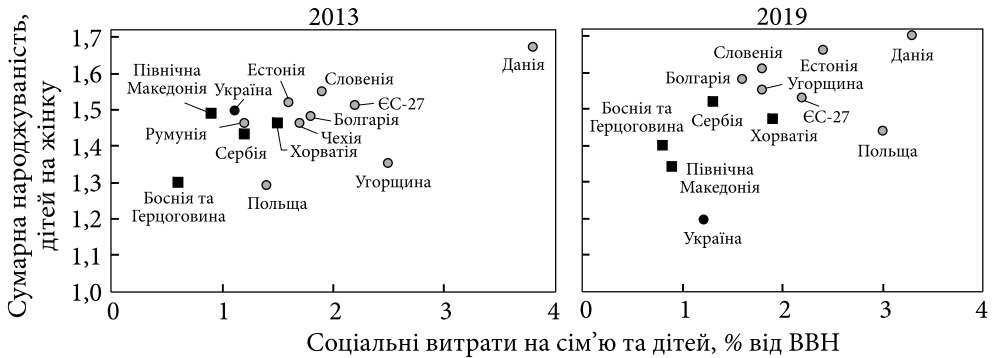

Рис. 1. Соціальні витрати на сім'ю та дітей й сумарний коефіцієнт народжуваності у країнах Європи в 2013 та 2019 рр.

Джерело: складено на основі: Євростат.

коло заходів, що включають диференційовані за черговістю народження виплати, сприяння у придбанні житла сім'ям з дітьми, податкові пільги, тривалі відпустки, окремі значні пільги для багатодітних сімей, є також розділ з акцентом на потребі розвитку «традиційних духовних цінностей», що підкреслює загальну консервативність документа. Однією з основних цілей цієї програми проголошено зростання коефіцієнта народжуваності. Чіткого цільового значення при цьому не вказується, але порівняння показників здійснюються із використанням значення сумарного показника народжуваності 2,1 дитини на жінку [6].

Якщо розглянути сімейну політику Хорватії «крізь призму» наявних у перше повоєнне десятиліття інструментів (війна Хорватії за незалежність завершилась у 1995 р.), то її, незважаючи на прийнятий програмний документ, досить важко назвати пронаталістською — більше концентрувалась на підтримці малозабезпечених сімей з дітьми. У той період пов'язані з дітьми щомісячні виплати були адресними (за доходами), а їх обсяги незначними, хоча допомога виплачувалась досить тривалий період. З 2002 р. умови адресності стали ще більш жорсткими, внаслідок чого кількість дітей, які отримували допомогу, скоротилась, а обсяги самої допомоги зменшились (з 49 до 38 євро щомісячно). Додатково існував незначний, універсальний, одноразовий грант в обсязі 182 євро. Відпустка по догляду за дитиною для одного з батьків була достатньо тривалою (до трьох років) ще з 1995 р., але вона була неоплачуваною й тому часто використовувалась батьками не повністю. Система послуг з догляду за дітьми мала досить обмежені можливості й охоплювала тільки 36 % дітей віком від трьох до шести років й 15 % дітей віком до трьох років у 2000 р., проблемами при цьому були черги до наявних закладів та низький рівень якості послуг [14]. Війна, безумовно, вплинула на можливості системи послуг з догляду за дитиною, проте у випадку Хорватії низьке охоплення дітей дошкільного віку

також є нехарактерним спадком часів соціалізму. Низький рівень охоплення дітей дошкільними закладами можна вважати індикатором слабкого розвитку сімейної політики як такої. Це частково «пом'яксувалося» традиційним залученням бабусь й дідусів до догляду за дітьми.

Безпосереднім наслідком війни стала потреба догляду за постраждалими дітьми: окремі грошові та натуральні допомоги надавались дітям, чий батьки загинули. Також допомога постраждалим від війни дітям надавалась через окружні консультаційні центри та мобільні бригади (психосоціальна допомога) та ряд менших проєктів, які підтримували різні гуманітарні організації, декларувався пріоритет при працевлаштуванні тощо [14].

У 2006 р. було прийнято новий й, як зазначено, більш сучасний демополітичний документ (*The National Population Policy*), який також декларував комплексну підтримку сімей з дітьми через стає економічне зростання, матеріальну підтримку, сприяння поєднанню зайнятості й народження дитини, розвиток системи догляду за дітьми, вирішення житлових проблем сімей з дітьми тощо. У документі зроблено акцент на можливостях поєднання зайнятості та батьківства, а в якості бажаного ефекту вказувався рівень народжуваності в 15 проміле (значення загального коефіцієнта народжуваності) впродовж тривалого періоду часу [15].

У дослідженні Фрейки та Бастена зазначено, що обидві згадані програми так і не були реалізовані через амбітні цілі та відсутність фінансування [4]. Можна констатувати, що вказаних бажаних значень показників народжуваності також не було досягнуто: сумарний коефіцієнт народжуваності не піднімався вище 1,6 дитини на жінку (рис. 2), загальний коефіцієнт народжуваності виріс з 9,6 проміле в 2006 р. до 10,4 проміле в 2009 р. (зростання 8 %), після чого знизився й вище даного рівня вже не підіймався.

Якщо абстрагуватись від бажаних програмних цілей і спробувати відшукати ефект демополітичних програм у динаміці сумарного показника народжуваності, то програма демографічного розвитку 1996 р., очевидно, наслідків не мала. Невдовзі по прийнятті програми у Хорватії завершився короткий період повоєнного компенсаційного зростання народжуваності, й вже з 1998 р. сумарний показник народжуваності набув низхідної тенденції, синхронізувавшись із динамікою народжуваності у більшості країн Європи того часу. З того ж року короткотерміновий повоєнний природний приріст населення змінився убуток, який в Хорватії з різною інтенсивністю відбувається по сьогодні. Таким чином, нереалізована програма демографічного розвитку співпадала у часі зі стагнацією економіки та стабільно низькими значеннями сумарного показника народжуваності (менше ніж 1,5 дитини на жінку).

Програма демографічної політики 2006 р. також не була реалізована, проте її дія припала на період прискореного зростання економіки Хорватії та зростання народжуваності в умовних поколіннях, яке спостерігалось у

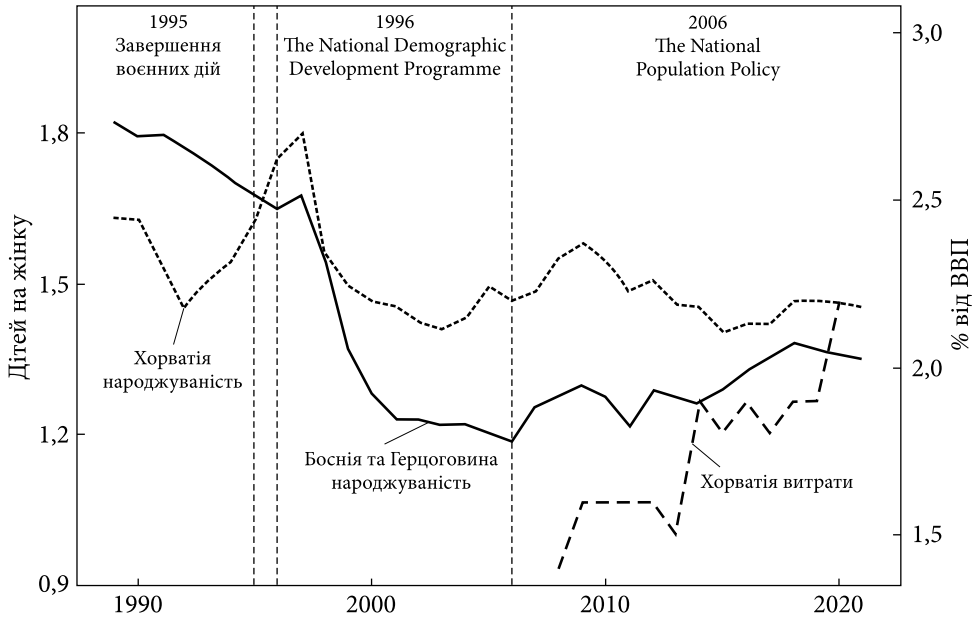

Рис. 2. Сумарний коефіцієнт народжуваності в Хорватії і Боснії та Герцеговині в 1989—2021 рр. й витрати на соціальний захист сімей з дітьми у Хорватії
Джерело: складено на основі Євростат та WPP 2022 р.

більшості країн Європи й було загальним трендом. Існування різкого «зубця» на графіку народжуваності може свідчити про «доза-ефект» у найближчі по прийнятті програми роки, проте цей чинник досить складно виокремити серед впливу інших чинників. У руслі загальноєвропейських тенденцій відбувалось зниження народжуваності після 2008 р., яке асоціюють з фінансово-економічною кризою того часу. За активізацією сімейної політики в період після 2014 р. слідувало незначне зростання сумарного показника народжуваності (в межах 0,1 значення).

Цікавим є те, що попри усі коливання сумарного показника народжуваності в Хорватії, його рівень у повоєнний період завжди залишався вищим ніж у Боснії та Герцеговині, при тому що в передвоєнний період ситуація була протилежною. Припускаю, що за відсутності активної сімейної політики саме так відображався вплив соціально-економічного середовища для народження дитини, яке у Хорватії було більш сприятливим.

Якщо сімейну політику Хорватії повоєнних десятиліть можна було описати як таку, що мала амбітні цілі, проте недостатне для їх реалізації фінансування, то у випадку Боснії та Герцеговини питання фінансової спроможності сімейної політики стояло ще гостріше. Помітних програм активної сімейної політики в перші повоєнні десятиліття не спостерігалось, й тільки в останні роки ситуація розпочала змінюватись.

Сімейну політику Боснії та Герцеговини можна умовно охарактеризувати як «нерозвинуту», де більшість характерних для країн Європи інструментів відсутні або представлені вузько. Країна є федеративною і реалізація соціальної політики відбувається на рівні суб'єктів федерації — Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки Сербської, і кожен з кантонів (регіонів) має відмінності в нечисленних інструментах, які можна віднести до сімейної політики.

Економічний розвиток країни в цей період перебував на рівні помітно нижчому ніж у Хорватії, що у сукупності з низкою соціальних проблем створювало підстави для стабільно наднизького значення сумарного показника народжуваності впродовж тривалого часу (менше ніж 1,3 дитини на жінку). Тільки з 2016 р. відбулось невелике зростання показника (0,1—0,15 значення), яке співпадало з деяким пожвавленням економічного розвитку в цей період.

За два десятиліття по завершенню військових дій в Хорватії зроблено чергову спробу активізації сімейної політики. Символом цього можна назвати появу в 2016 р. міністерства з назвою «Міністерство з питань демографії, сім'ї, молоді та соціальної політики», яке функціонувало під такою назвою до чергового перейменування в 2020 р. У цей же період фіксується щораз вища динаміка ряду індикаторів сімейної політики, зокрема, видатків на соціальну підтримку сімей з дітьми, охоплення дітей дошкільними закладами, ступінь оплати відпусток з догляду за дітьми.

У сучасній Хорватії тією чи іншою мірою присутні більшість складових сучасної сімейної політики — відпустки з догляду за дитиною, грошові виплати сім'ям з дітьми, послуги по догляду за дитиною. Проте, як зазначають Фрейка та Бастен, «вони можуть бути корисними батькам, але наряд чи якимось пов'язані з народжуваністю» [4].

Помітні зміни в сімейній політиці Хорватії, як і багато де в Європі, відбуваються в сфері поєднання зайнятості з народженням дитини. Найважливіша складова сприяння поєднання зайнятості та народження дитини — система послуг з догляду за дітьми — за останні роки помітно прогресувала щодо охоплення (рис. 3). Так, у 2020 р. уже 72 % дітей віком від 3 до 6 років охоплено дошкільними закладами, що вдвічі перевищує рівень початку століття. Вкрай важливе охоплення дітей віком до 3 років усе ще залишається низьким й знаходиться на рівні 20 % що, втім, теж де-що більше ніж було 20 років тому. Значення цих показників у Хорватії близькі до аналогічних у Сербії й помітно випереджають рівні показників Північної Македонії й Боснії та Герцеговини.

Значну роль у фінансуванні сімейної політики Хорватії відіграють місцеві бюджети: в 2015 р. вони вклали в соціальну політику близько 0,9 % ВВП, 74 % з яких пішло саме на соціальну підтримку сімей з дітьми (насамперед фінансування послуг по догляду за дитиною). Згадані інвестиції

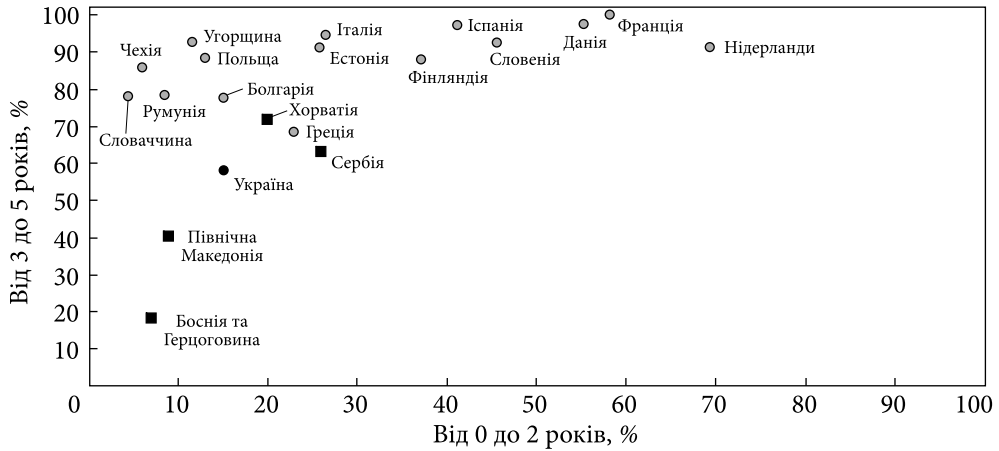

Рис. 3. Охоплення дошкільними закладами дітей відповідного віку у країнах Європи в 2020 р., %

Джерело: складено на основі OECD Family database.

вкрай нерівномірно розподілені по країні, більше концентруючись у міських поселеннях, зокрема великих містах. Як наслідок — охоплення дітей дошкільними закладами теж нерівномірно розподілене країною. Вказується, що підтримка розвитку дошкільних закладів довела свою ефективність як інструмент боротьби з бідністю [4].

На противагу Хорватії, в Боснії та Герцеговині система послуг по догляду за дитиною розвинута набагато гірше й свій внесок у це зробили активні воєнні дії. Одним з наслідків війни стало руйнування інфраструктури, через що в Боснії та Герцеговині помітно зменшилась кількість доступних місць у дошкільних закладах. Згодом вони були відновлені, переважно в більш густонаселених і міських районах [14].

Доступність дошкільних закладів у країні залишається низькою. Сучасна система послуг з догляду за дитиною в Боснії та Герцеговині охоплює вкрай незначну частку дітей дошкільного віку — усього 20 % віком від 3 до 6 років й 7 % віком до 3 років у 2020 р. У міських поселеннях дошкільні заклади зазвичай переповнені, а деяке зростання охоплення в останні роки відбулось переважно внаслідок зменшення кількості дітей, а не ініціатив сімейної політики. Кількість державних дошкільних закладів за останні роки практично не змінювалась, дещо зросла кількість приватних закладів [16]. Низька доступність послуг з догляду за дитиною тісно пов'язана із гіршими позиціями жінок на ринку праці та «подвійним навантаженням» працюючих жінок, що в сучасних розвинених країнах асоціюється із менш повною реалізацією народжуваності.

З 2017 р. в Хорватії відбувається трансформація рівня оплати відпусток з догляду за дитиною, зростали її мінімальні й максимальні обсяги. База

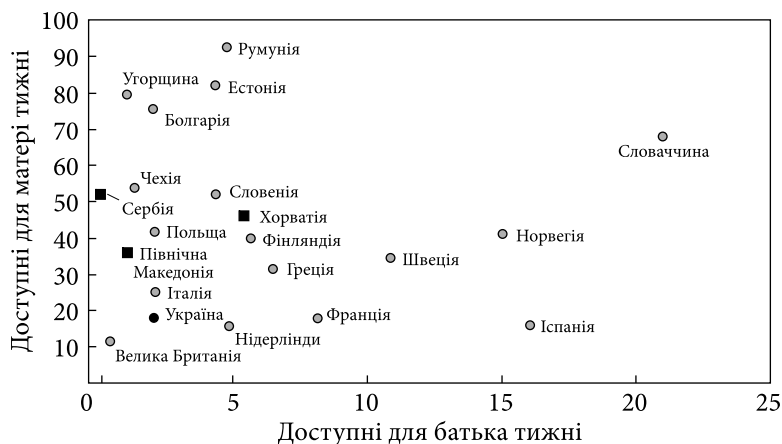

Рис. 4. Доступні для матері та батька тижні повністю оплачуваної відпустки при народженні дитини (еквівалент) у країнах Європи, %
Джерело: складено на основі: OECD Family database.

даних сімейної політики розвинених країн ОЕСД дає змогу використати показник «Еквівалент повністю оплачуваної відпустки в тижнях» (*Total paid leave, Full-rate equivalent (weeks)*), який демонструє, скільки тижнів повністю оплачуваної відпустки для батьків можна отримати в перерахунку з наявного рівня тривалості та сплачуваності (яка часто є частковою). Відповідно до цієї бази, тривалість доступної для матері відпустки з догляду за дитиною становить 56 тижнів з оплатою 82 %, що відповідає 42 тижням повністю оплачуваної відпустки й це вже близько до рівнів багатьох інших країн Європи та середнього значення для країн ЄС (рис. 4).

У Боснії та Герцеговині теж існує тривала відпустка (до одного року) з догляду за дитиною, рівень оплати материнських відпусток помітно змінюється залежно від кантону — від 40 % до 100 % попереднього доходу, також є відмінності в обмеженні максимального рівня виплат (на рівні середньої заробітної плати в кантоні чи якоїсь її частки). Настільки помітні регіональні відмінності утруднюють визначення національного рівня й порівняння з іншими країнами. Ніколіна Обрадовіч указує, що, незважаючи на декларативно високу тривалість відпустки з догляду за дитиною, більшість працівниць недержавного сектора не використовують її повністю, оскільки опиняються в не вигідному становищі через обмежену компенсацію доходу та відсутність захищеного робочого місця [11]. Розрахунок аналогічного показника для Сербії та Північної Македонії показав близькі значення в 52 й 36 тижнів відповідно.

З тривалістю оплачуваної відпустки для батька є суттєві відмінності — якщо в Хорватії мова йде про близькі до інших країн Європи 5 тижнів, то в Північній Македонії це усього тиждень, а в очевидно більш консервативній

Сербії спеціалізована відпустка для батька відсутня взагалі. У Федерації Боснії та Герцеговини батько отримав можливість узяти частину відпустки тільки у 2016 р., й ця практика є вкрай рідкісною.

Відпустка для батька є інструментом залучення чоловіка до догляду за дитиною та подолання гендерної нерівності у сфері батьківства, що визнається помітною проблемою для Хорватії. Зокрема, в 2015 р. тільки 4,5 % усіх відпусток з догляду за дитиною було узято чоловіками [14].

Серед проблем соціально-економічного середовища для народження дитини в Боснії та Герцеговині вказано на значний гендерний дисбаланс: зокрема, стабільний і досить значний гендерний розрив у рівнях зайнятості. Помітним також є гендерний розрив у оплаті праці (25 %) [16]. Зазначено, що підтримка традиційних гендерних ролей в країні зростала з 2015 по 2020 рр. [16].

Матеріальна підтримка сімей з дітьми присутня в сімейній політиці Хорватії, проте конфігурація виплат виглядає суперечливою — з одного боку вкрай незначні щомісячні виплати (30—40 євро) для першої та другої дитини можна отримати виключно на адресних умовах (за рівнем доходу), з іншого — для третьої й наступних дітей існують універсальні й диференційовані виплати (близько 66 для третьої дитини й 132 євро для четвертої дитини щомісячно). Існує також універсальний одноразовий грант при народженні дитини в обсязі близько 350 євро та одноразові виплати від місцевої влади, вкрай відмінні за обсягами та умовами диференціації. Зокрема, в Загребі грант за першу дитину становить близько 240 євро, за другу дитину — 500, за третю й кожен наступну — 7200 євро, а в четвертому за кількістю населення місті Осіек за кожен народжену дитину виплачують тільки 300 євро одноразової допомоги¹. Так, у Загребі місцевий бюджет сплачує 25 % вартості для однопольових сімей, 80 % — для малозабезпечених й незначні фіксовані суми для інших (диференційовані за доходом) [14]. Матеріальна підтримка багатодітності гармонізує з ідеєю боротьби з дитячою бідністю, проте навряд чи може мати помітне «пронаталістське» значення через мінімальну підтримку попередніх, насамперед других, народжень.

Боснія та Герцеговина є кандидатом до ЄС й здійснюються спроби реформувати сімейну політику в процесі підготовки країни до вступу. Зокрема, в документах зазначено про обмежений прогрес країни у сфері соціальної політики, й серед рекомендацій для виконання у 2023 р. вказано саме запровадження єдиної оплачуваної материнської відпустки для усієї країни та диференціація відпусток на материнську, батьківську та відпустку з догляду за дитиною. Також вказується пріоритетність більшої участі жінок у політиці, суспільному житті, прийнятті рішень [16].

Спроби реформувати сферу підтримки працюючих батьків у Боснії та Герцеговині відбуваються, з одного боку, під тиском вимог Євросоюзу щодо

¹ Перерахунок здійснено за поточним курсом 7,5 кун за євро.

країни-кандидата (серед пріоритетних напрямків реформ — сприяння жіночій зайнятості та подолання гендерного дисбалансу), з іншого — через гостроту проблем депопуляції та старіння населення. Політичні дискусії ведуться щодо формування саме національної сімейної політики, розвитку послуг з догляду за дитиною (зокрема, збільшення охоплення послугами дітей дошкільного віку), уніфікації материнської відпустки, поширення інших видів батьківських відпусток, надання матеріальної допомоги батькам з дітьми. Ймовірно, вже в найближчому майбутньому сімейна політика Боснії та Герцеговини зміниться в напрямку розширення.

У Північній Македонії також відбуваються зміни в сфері послуг з догляду за дитиною — поступово долається низький рівень охоплення дітей дошкільними закладами. Так, охоплення дітей віком 3—5 років зросло з 21,8 % у 2007 р. до 39,9 % у 2019 р., але це все ще значно поступається середньому показнику в 95 % серед країн ОЕСР [17].

Сімейна політика Сербії подібна до сімейної політики Хорватії в тому, що теж неодноразово приймалися демополітичні стратегії, які, втім, не були реалізовані. Зокрема, в комплексній стратегії 2008 р. (*The Pronatalist Strategy*) декларувалась очевидна пронаталістська мета з досягненням рівня народжуваності в 2,1 дитини у розрахунку на одну жінку. Фрейка й Бастен вказують, що ця стратегія не була реалізованою повною мірою, як й не діяв спеціалізований орган влади — Рада з демографічної політики. Основні перешкоди вбачались у тривалій кризовій ситуації в економіці. Досягнення вказаного рівня народжуваності не відбулось: з 2008 по 2020 рік сумарний коефіцієнт коливається в межах 1,4—1,52 дитини на жінку. Соціальні витрати на підтримку сімей з дітьми в цей період дещо зросли — з 1 % ВВП до 1,3 % ВВП, але це навряд чи можна назвати значною інвестицією.

Пронаталістська риторика від керівництва Сербії лунає постійно, проте зміни в останні роки відбувались переважно в схемах виплат при народженні дитини [18]. У 2017 р. законодавство щодо виплат батькам з дітьми було змінене — водночас з появою нових виплат (допомога при народженні дитини) накладено значні обмеження для кола отримувачів (зокрема, необхідність стажу перед отриманням допомоги) як на нову допомогу, так і на вже наявні виплати батькам у відпустках з догляду за дитиною). В результаті в 2018 р. обмежень в отриманні допомоги зазнали близько третини матерів. Під тиском громадських організацій закон було розглянуто в Конституційному суді й скасовано. Нове законодавство (починаючи з 2021 р.) поширює виплати при народженні та у зв'язку з доглядом за дитиною на усі випадки народжень, незалежно від попереднього стажу. На додаткові виплати передбачене збільшення соціальних витрат країни на 1,8 % [19].

У Сербії діє низка інструментів сімейної політики: диференційована за черговістю й повністю оплачувана відпустка з догляду за дитиною для одного з батьків (тривалістю рік при народженні першої і другої дитини та

два роки для дітей наступних черговостей). Зміни у Сербії в останні роки відбувались переважно в схемах виплат. У країні існує низка допомог сім'ям з дітьми, послуг, які допомагають батькам зменшити витрати на виховання дітей, а також досить високе охоплення дошкільними закладами дітей віком від трьох до п'яти років (66 %) й низьке — до трьох років (28 %). Проте сукупність заходів складно назвати комплексною сучасною сімейною політикою, зокрема тому, що нехтуються важливі аспекти, пов'язані з гендерною рівністю у сфері батьківства — Сербія одна з небагатьох країн в Європі, де відсутня будь-яка окрема оплачувана відпустка для батька, зате помітною є дискримінація жінок у сфері зайнятості.

Висновки. Розвиток сімейної політики країн Європи, що пережили воєнні дії на власній території і населення яких характеризується сучасною демографічною поведінкою населення, відбувався в умовах низького рівня фінансування сімейної політики, що обмежувало реалізацію демополітичних ініціатив. Більшість запланованих інструментів упродовж 15—20 років після війни не були реалізованими. Задokumentовані цілі щодо показників народжуваності (досить амбітні) досягнуті не були.

Важливим для повоєнного відновлення України є висновок, що для динаміки народжуваності в розглянутих країнах на тлі відсутності помітної сімейної політики мав значення загальний соціально-економічний розвиток. Повоєнна інтенсивність народжуваності в країні з кращими показниками економічного й людського розвитку та кращого фінансування підтримки сімей з дітьми (Хорватія) після спричинених війною коливань стабілізувалась на помітно більш високому рівні, ніж у біднішій Боснії та Герцеговині й подібному до рівня Сербії, який перевищував хорватський впродовж багатьох десятиліть. При цьому в перші повоєнні роки, в умовах недофінансування сімейної політики й відносно низького економічного розвитку Хорватії, інтенсивність народжуваності стабілізовано на рівні, незначною мірою нижчому за повоєнний. Натомість у Боснії та Герцеговині падіння народжуваності було більш значним, а стабілізація відбулась на помітно нижчому рівні.

Для розглянутих країн характерними є незначне фінансування сімейної політики, низький рівень охоплення дітей дошкільними закладами, відсутність значних виплат пронаталістського спрямування, труднощі з можливостями матерів на ринку праці, поширення гендерних стереотипів. Відносно розвинутою є сфера оплачуваних материнських відпусток. Водночас у Хорватії та Сербії періодично виникають амбітні пронаталістські ініціативи, а Боснія та Герцеговина ще на стадії формування національної сімейної політики з комплексу регіональних ініціатив.

Розвиток сімейної політики в умовах повоєнного відновлення в Хорватії та Боснії та Герцеговині, в кінцевому підсумку, приводить до спроб комплексного розвитку сімейної політики в рамках загальноєвропейських тенденцій, з акцентом на послуги з догляду за дитиною, поширенням ген-

дерної рівності та сприяння працюючим батькам. Цей висновок може спростити пошуки корисного досвіду для вдосконалення сімейної політики України. Також в умовах повоєнного відновлення України важливим є розуміння важливості загальної сприятливості соціально-економічного середовища для народження дитини, комплексності та послідовності в реалізації сімейної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pobric A., Robinson G. M. Population ageing and low fertility: recent demographic changes in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Population Research*. 2015. № 32(1). С. 23—43. URL: <http://www.jstor.org/stable/43919963> (дата звернення: 17.05.2023).
2. Graovac M., Talan V. Recent marriage and childbearing trends in Croatia and Slovenia: A comparative review. *Acta geographica Slovenica*. 2021. № 61. С. 25—40. <https://doi.org/10.3986/AGS.8596>
3. Krimer B. Effect of Recent Decades Wars on Fertility in Europe. *Demography and social economy*. 2015. № 1(23). С. 126—136. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.126>
4. Frejka T., Gietel-Basten S. Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies*. 2016. 41, 1. <https://doi.org/10.12765/CPoS-2016-03>
5. Cipin I. Coping with Demographic Decline in Croatia and Bulgaria. Recent demographic trends and policy initiatives in Croatia. 2017. URL: https://croatia.fes.de/fileadmin/user_upload/171107_Demografija_WEB.pdf (дата звернення: 11.07.2023).
6. Krizic M. Demografska politika u Hrvatskoj u uvjetima suvremenih demografskih kretanja. 1996. URL: https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/zbornici/28/z_28_353.pdf (дата звернення: 10.07.2023).
7. Sobotka T., Matysiak A., Brzozowska Z. 2020. Policy responses to low fertility: How effective are they? <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.36394.16329>
8. Sobotka T., Berghammer C. Demography of family change in Europe. 2021. <https://doi.org/10.4337/9781788975544.00019>
9. Dobrotić I. Parenting in Croatia — reconciliation of work and family life. 2013. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11243.13605>
10. National Development Strategy Croatia 2030, Policy Note: Family Policies. 2019. URL: <https://hrvatska2030.hr/wp-content/uploads/2020/10/Family-policies.pdf> (дата звернення: 17.05.2023).
11. Obradovic N. Social protection reform in Bosnia and Herzegovina during the crisis. *Revija za socijalnu politiku*. 2006. № 23. С. 121—136. <https://doi.org/10.3935/rsp.v23i1.1282>
12. Human Development Index (HDI). UNDP. 2022. URL: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (дата звернення: 17.06.2023).
13. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files. World Bank Group. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=MK-BA-RS-HR> (дата звернення: 09.07.2023).
14. Pezer M., Urban I., Leventi Ch. Local social benefits in Croatia. *Ekonomski pregled*. 2022. Vol. 73. № 1. <https://doi.org/10.32910/ep.73.1.3>
15. Nacionalna populacijska politika. Hrvatski sabor. 2006. № 132/2006. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_12_132_2957.html (дата звернення: 17.06.2022).
16. European Commission staff working document: Bosnia and Herzegovina, Report. 2022. Brussels. SWD(2022) 336 final URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022SC0336> (дата звернення: 17.05.2023).
17. De Henau J., Mojsoska-Blazevski N. Investing in free universal childcare in North Macedonia: Policy options and recommendations. UN Women in North Macedonia. 2020.

URL: <https://eca.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/02/investing-in-free-universal-childcare-in-north-macedonia> (дата звернення: 10.05.2023).

18. First National Conference on Family. Serbia. 2023. URL <https://www.unicef.org/serbia/en/press-releases/first-national-conference-family-2023> (дата звернення: 17.12.2022).
19. Stokić P. Serbia: New Law on Financial Support for Families with Children, ESPN Flash Report. *European Social Policy Network (ESPN)*. 2021. № 52. Brussels: European Commission. URL: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=24724&langId=en> (дата звернення: 12.06.2023).

REFERENCES

1. Pobric, A., & Robinson, G. M. (2015). Population ageing and low fertility: recent demographic changes in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Population Research*, 32 (1), 23—43. <http://www.jstor.org/stable/43919963>
2. Graovac Matassi, Vera & Talan, Ana (2021). Recent marriage and childbearing trends in Croatia and Slovenia: A comparative review. *Acta geographica Slovenica*, 61, 25—40. <https://doi.org/10.3986/AGS.8596>
3. Krimer, B.O. (2015). Effect of Recent Decades Wars on Fertility in Europe. *Demography and social economy*, 1(23), 126—136. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.126>
4. Frejka, T., & Gietel-Basten, S. (2016). Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies*, 41, 1. <https://doi.org/10.12765/CPoS-2016-03>
5. Cipin, I. (2017). Coping with Demographic Decline in Croatia and Bulgaria. Recent demographic trends and policy initiatives in Croatia. https://croatia.fes.de/fileadmin/user_upload/171107_Demografija_WEB.pdf
6. Krizic, Marijan (1996). Demografska politika u Hrvatskoj u uvjetima suvremenih demografskih kretanja. https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/zbornici/28/z_28_353.pdf (in Croatian)
7. Sobotka, Tomas, Matysiak, Anna & Brzozowska, Zuzanna (2020). Policy responses to low fertility: How effective are they? <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.36394.16329>
8. Sobotka, Tomas & Berghammer, Caroline (2021). Demography of family change in Europe. <https://doi.org/10.4337/9781788975544.00019>
9. Dobrotić, Ivana (2013). Parenting in Croatia — reconciliation of work and family life. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11243.13605>
10. National Development Strategy Croatia 2030. Policy Note: Family Policies (2019). <https://hrvatska2030.hr/wp-content/uploads/2020/10/Family-policies.pdf>
11. Obradovic, N. (2006). Social protection reform in Bosnia and Herzegovina during the crisis. *Revija za socijalnu politiku*, 23, 121—136. <https://doi.org/10.3935/rsp.v23i1.1282>
12. Human Development Index (2022). <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>
13. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files (2023). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=MK-BA-RS-HR>
14. Pezer, Martina, Urban, Ivica, & Leventi, Chrysa (2022). Local social benefits in Croatia. *Ekonomski pregled*, 73, 1. <https://doi.org/10.32910/ep.73.1.3>
15. Nacionalna populacijska politika. *Hrvatski sabor*. N 132/2006. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_12_132_2957.html (in Croatian).
16. European Commission staff working document: Bosnia and Herzegovina, Report (2022). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022SC0336>
17. De Henau, Jerome, & Mojsoska-Blazevski, Nikica (2022). Investing in free universal childcare in North Macedonia: Policy options and recommendations. UN Women in North Macedonia. <https://eca.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/02/investing-in-free-universal-childcare-in-north-macedonia>

18. First National Conference on Family. Serbia (2023). <https://www.unicef.org/serbia/en/press-releases/first-national-conference-family-2023>
19. Pejin Stokić, L. (2021). Serbia: New Law on Financial Support for Families with Children. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=24724&langId=en>

Стаття надійшла до редакції журналу 08.09.2023

Borys Krimer, PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com
ORCID 0000-0002-2103-6622
Scopus ID 57190216225

FAMILY POLICY IN POST-WAR COUNTRIES: CONCLUSIONS FOR UKRAINE

The article is devoted to the study of the experience of implementing family policy in countries where, at the same time, military actions took place on their own territory and the demographic behaviour of the population is close to that of Ukrainians. The relevance is due to the existence of significant challenges for the demographic and socio-economic development of Ukraine, which have intensified as a result of the Russian-Ukrainian war. The war intensifies depopulation against the backdrop of decline in the quality of life and increases the migratory outflow of the population. Family policy has the potential to mitigate demographic challenges. Studying the experience of its implementation in countries that have gone through heavy military operations on their own territory and have similar demographic behaviour of the population can contribute to the formation of vision for the development of family policy in Ukraine. The cases of wars and post-war reconstruction of Croatia and Bosnia and Herzegovina were determined to be the most comparable. The purpose of the paper is to study the experience of family policy in countries that had the wars on their own territory and to determine the possibilities of implementing their experience in Ukraine..

The work uses the following methods: comparison, generalization and induction, historical analogy and systemic approach, critical assessment of scientific achievements in the relevant field, elements of graphic analysis and comparative legal analysis, abstract-logical method. A set of statistical indicators used in the article is based on the materials of Eurostat, OECD Family Database, World Bank Open Data, the Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, scientific publications on the subject. The novelty of the work consists in supplementing ideas about the possibilities and consequences of the implementation of family policy in post-war conditions, as well as the possibilities of using the experience of other countries in the conditions of post-war recovery. It is substantiated that the development of the family policy of the European countries that experienced hostilities on their own territory took place in the conditions of a low level of funding, most of the planned instruments were not implemented, the documented goals regarding fertility (quite ambitious) were not achieved. The post-war fertility in the more economically successful Croatia, after the war-induced fluctuations and subsequent decline, stabilized at a higher level than in the poorer Bosnia and Herzegovina, although the pre-war situation was the opposite. The low level of family policy funding, low preschool enrollment rate, lack of significant childbirth payments, difficulties with the opportunities of mothers in the labour market, spread of gender stereotypes are characteristic of the considered countries. The development of family policy in the context of post-war recovery ultimately leads to attempts to develop a comprehensive family policy with an emphasis on childcare services, the spread of gender equality and support for working parents.

Keywords: family policy, social policy, post-war recovery.